

BOŞNAKLARIN KÖKENİ VE MÜSLÜMANLAŞMASI MESELESİNE BİR BAKIŞ

Kadir ALBAYRAK*

a. Boşnakların Kökeni İle İlgili Tartışmalar:

Boşnaklar ve inançları konusu son yüzyıllarda önemli tartışmalara zemin oluşturmuştur. Hırvatlar, Bosnalıların aslında Hırvat; Sırp'lar da aynı şekilde durmaksızın, Bosnalıların gerçekte sırp olduklarını kanıtlamaya uğraşmışlar ve bunun için kitaplar yazmışlardır. Bu soruna Noel Malcolm şöyle parmak basmaktadır: Bu tartışmaların tam ortasında kalanlara, yani Müslümanlara ve/veya çoğulcu bir Bosna yanlısı olanlaraysa bulabildikleri her teselli edici efsaneye sığınmak düşmüştü: Bogomilciler efsanesi, kalıcı barış ve uyum efsanesi ya da Tito efsanesi. Söz konusu tarafların hemen hemen tümünü ideolojik açıdan gücendirmeden, birbiriyle rekabet halindeki bütün bu efsanelerin arasında dikkatle yol almak bir yorumcu veya tarihçi için pek mümkün değildir (Malcolm, 1999: 26-27).

Türk ve Slav kavimlerinin (Avarlar ve Slovenler) 7. yüzyılda meydana gelen istilası Roma medeniyetinin son kırıntılarını da ortadan kaldırarak, *Bosna* ile *Hersek*'in sahil bölgelerine şimdiki etnografik mahiyetini vermiş ve burası o vakit *Hum*¹ ismini almıştır... Hırvat kavmi daha sonra Roma Katolikliğini seçti, halbuki Sırp'lar daha başlangıçta Rum Ortodoks dinini tanımışlardı. Böylece sırp ve Hırvat kavimlerine ayrılan bu kabilelerin ortasında aynı dille konuşan ahali ile meskun bulunan Bosna meydana geldi. Bosna-Hersek *Banlık*'lara taksim olunmuştu. *Ban* unvanı ve ismi Avarlar'dan kalmıştır. Ortaçağ tarihi boyunca ne Katoliklik ve ne de Ortodoksluk Bosna'da tam bir zafer kazanamadı. Dinar dağlarının yeni Slav sakinleri daha uzun bir süre putperest kaldılar ve sonraları da din konusunda tarafsız davrandılar. İki mezhebin arasında kalan bir kavmin bu durumu Bogomilizm denilen, Papalar ile sırp ve Macar krallarının şiddetli takiplerine rağmen gittikçe genişleyip yerleşen ve Bosna tarihinde orijinal bir iz bırakan yeni bir mezhebin doğuşuna zemin hazırlıyordu. Binlerce mezar, ülkenin her tarafında bugün dahi bu mezhebin eski gücüne delalet etmektedir. Bunlar arasında Stolac ve Kakany-Doboy'daki muhteşem mezar taşları özellikle zikre değerlidir. Bosna ve Hersek'in eşrafı, yani Voyvoda ve Knezler, Bogomil mezhebine girdiler ve hatta ülkenin başkanı olan Ban bile bir süre bu mezhebe taraftar olduğunu ilan etmişti (Krcsmarik, 1993: 729-730).

* Doç. Dr. Kadir Albayrak, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

1 Günümüzde "Hersek" olarak bilinen coğrafi bölge.

Boşnaklar'ın ve dolayısıyla Bogomiller'in kökeni meselesi değişik ateşli tartışmalara sahne olmakta ve bu tartışmalar bazen dinî motivasyondan, bazen de etnik dürtülerden kaynaklanmaktadır. Esasen birçok yerlerde ve zamanlarda görüldüğü üzere bu tartışmalarda din ile milliyeti bir birinden ayırmak çoğu defa mümkün olmamaktadır. Nitekim Hırvat denilince Katolik, sırp denilince Ortodoks, Boşnak denilince de akla İslâm gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslâmiyet Bosna'ya girmeden önce Boşnaklar'ın, kendi millî ve dinî kimliklerini Bogomillik'le izhar ettikleri açıkça anlaşılmaktadır. 1992 ile 1995 yılları arasında süren Bosna savaşında da taraflar dünyaya kendilerini dinî kimlikleriyle tanıtmışlar, bu savaşın âdeti bir din savaşı olduğunu dünya kamuoyuna ilan etmişlerdir. Elbette biz burada bunun gerçekten bir din savaşı olup olmadığı konusuna girecek değiliz. Ancak bu olay da göstermektedir ki, din unsurunun, milletin ve millî kültürün oluşmasında ve şekillenmesinde çok önemli bir mayaya olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Dolayısıyla günümüzde artık Boşnaklar; yani Bosna Kilisesi'nin mensubu olan Bogomiller kendi kimliklerini İslâm ve Türk kimliğinden ayrı görmemektedirler. Onlar Hırvat ve Sırlar gibi Slav kökenli olduklarını iddia etmedikleri gibi bunu öne çıkarmak için de bir gayret sarf etmemektedirler. Burada şunu da belirtmekte fayda vardır. Bizim askerlik görevimiz dolayısıyla Bosna'da geçirdiğimiz bir yıllık süre, Hırvat, sırp ve Boşnaklar'ın kendilerini ifade etmek için özellikle ve öncelikle dinî figürleri ve çağrışımları öne çıkardıklarını göstermiştir. Bosna Savaşı'nda ilk yok edilmek istenen şeyler dinî semboller olmuş ve savaş sonrasında da taraflar ilk önce kilise ve camilerini onarmak ve yükseltmek için yarışmışlar ve bu durum halen devam etmektedir.

Bununla birlikte günümüz Hırvat, sırp ve Boşnak milliyetçilerinin Bogomiller ve Boşnaklar hakkında farklı iddiaları bulunmaktadır. Hırvatlar Bogomiller'in Roma Katoliklerinden bir grup iken daha sonra Maniheizm'e geçtiklerini, bunun üzerine hem Katolik hem de Ortodokslar'dan baskılar ve zulümler gördüklerini ve bunu sonucunda da İslâm dinini benimsediklerini ileri sürmektedirler. Buna göre Boşnak Müslümanların etnik kökeni Hırvatlara dayandırılmaktadır. Bu görüşü ilk ileri sürenlerden birisi Ivo Pilar idi. Pilar da diğer Hırvat nasyonalistleri gibi Boşnakları "ihtida yoluyla Müslümanlaşmış, yeni bir kültürel kimlik kazanmış ve Hırvat kimliklerini unutmuş insanlar" olarak görmektedir (Okıç, 1973: 211).

sırp milletçileri ise bu görüşe şiddetle karşı çıkarak Müslümanların aslında Bosna'da oturan Ortodokslar iken Türkler'in Bosna'yı ele geçirmeleriyle birlikte Müslümanlaştıklarını iddia etmektedirler. Ayrıca günümüzde Bosna'da bulunan Ortodokslar, Osmanlı Devleti zamanında buraya göç edenlerin torunları veya o dönemde çok iyi teşkilatlanmış olan Ortodoks Kilisesi'nin kendisine çektiği Katolikler olarak düşünülmektedir. Diğer taraftan Sırlar Bosnalı Katoliklerin 16. ve 17. yüzyıllarda Katolikliği kabul eden Ortodoks göçmenler olduğunu, bir zamanlar Bosna krallarının sırp krallarının vassalları olduğunu iddia etmeyi sürdürmektedirler. Bu iki varsayımın karşısında Müslüman milliyetçiler ise üçüncü bir görüş geliştirerek bugünkü Bosna Müslümanlarının Bogomiller'in torunu olduğunu söylemektedirler. Bu köken doğal olarak Bosnalı Müslümanları Bosnalı Slavlardan ayrı bir kültüre

sahip kılmıştır. Diğer taraftan 20. yüzyılın başlarında bazı Bosnalı Müslümanlar Sırp-lardan ve Hırvatlardan farklı olarak kendi kökenlerinin Gotlara² bağlı olduğunu da ileri sürmüşlerdir (Friedman, 1996: 21; Okıç, 1973:211; Fine, 1983: 21-22).

Okıç ve Soloviev gibi bilim adamları ise her iki tezi de hatalı bulmakta ve bun-ları bir takım bilim dışı hesapların neticesi olarak görmektedir. Müslüman Boşnak-lar bu yanlış teorilerden dolayı, maalesef bir asra yakın bir zamandır, yani Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı terkinden beri, maddi ve manevi baskı altında ezilmişlerdir. Tarafsız ilim adamı Soloviev'in uzun yıllar süren araştırmaları sonucunda hiç olmazsa bilim dünyasında bu baskı azalmışa benzemektedir. Müslüman Boşnakların açıkça direnişleri sonunda, onların sırp ve Hırvatlar'dan ayrı etnik ve milli bir topluluk oluş-turdıkları Devlet tarafından da resmen kabul edilmiştir (Okıç, 1973: 211-213).

Balkanlar'ın Müslümanlaşması (dünyanın diğer yerlerindeki aksine) Türk kültürü aracılığıyla olduğundan buna İslâmlaşma değil Türkleşme (Turcenje) adı da verilmiştir. Nitekim Türk tarikatlarının bölgede ne kadar etkili oldukları bilinmekte-dir. Bu yüzden ki Boşnaklar günümüze kadar, eski din ve kan kardeşlerinden çok Türkler'e yakın olmuşlardır. 1920 Ocak'ında Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döne-minde İstanbul'u ziyarete gelen ve Şeyhülislam'la görüşen bir Bosnalı İslâm Heyeti-nin yönelttiği sorulardan birinde şu şekilde denilmektedir: "Yugo-Slav ırkına mensup bulunduğumuz cihetle milliyet icabı olarak bazı Hıristiyan hükümetlerle birleşme-mize dînen mâni var mıdır?". Şeyhülislam İbrahim el Haydarî Efendi'nin cevabı ise şu şekildeydi: "Ahkâm-ı İslâmiyede millet ve anasır meselesi mevzuu bahis olamaz. (İslav olmaktan evvel İslâm olduğunuzu bilmeniz lazımdır" (Koloğlu, 1992: 45).

Görüldüğü gibi Boşnaklar Slav kökenlerini ret etmemekte, İslâmiyet'ten de vazgeçmemektedirler. Ayrıca Şeyhülislam onların Slav kökenli olduklarına her-hangi bir itirazda bulunmamakta ve Müslümanlığın, İslâm olmanın her şeyin üs-tünde olduğunu beyan etmektedir. Biz bu kabulden hareketle köken meselesinin üzerinde daha fazla durmak istemiyoruz. Bütün tartışmaları bir tarafa bırakırsak gerçek şu ki, günümüzde Boşnaklar kendilerini Müslüman kabul etmekte ve Türk hissetmektedirler. Ezcümle burada şunu da hatırlatmak gerektiğine inanıyoruz. Son Bosna Savaşı'ndan sonra, Osmanlı mimarisi ve mirası olan birçok tarihî ese-rin (camii, köprü, kervansaray, medrese, han, hamam, çeşme vb.) geleneğe uygun ve aslına sadık bir tarzda onarılmadığı, Osmanlı ve Türk kültürünün izlerinin silin-meye çalışıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Türk mimarisi tarzında inşa edilmiş bir camiye bazen başka tarzda ve yapıda hantal minare, kubbe veya süslemelerin monte edildiği gözlerden kaçmamakta, ancak buna karşı etkin bir önlem alınama-maktadır. Çok önemli olarak gördüğümüz bu gerçeklere yetkililerin Boşnaklar'la işbirliği yaparak önlem almaları gerektiğini hatırlatmak istiyoruz. Yoksa, gelecekte oradaki Osmanlı mührü de yavaş yavaş kaybedilecektir.

Bogomil Boşnakların içlerinde büyük oranda Slavlaşmış Peçenek unsurların bulunduğ u ve Maniheizm'in, Bogomil mezhebi olarak Avrupa'ya Peçenekler

2 Gotlar, Ostrogot ve Visigotlar'dan oluşan Alman kökenli bir kabile/kavimdir. Balkanlara akınlar düzenlemiş, büyük ölçüde buralara yerleşmiş, 4. yüzyıldan 5. yüzyılın son dö-ne-mine kadar orada kalmışlar, bu süre zarfında birçok kargaşaya da sebep olmuşlardır.

vasıtasıyla ulaşarak yeniden kendini ifade edebildiğini söyleyebiliriz. Hatta daha ileri giderek *Boşnak* adı ile *Peçenek* adı arasında ilinti kurmak mümkündür. Peçeneklerle yoğun temas halinde olan Macarlar, Peçenekleri “*Basenyö*”, “*Bisseni*” diye adlandırmışlardır. Bu adın Bosna adı ile olan benzerliği de buna işaret etmektedir (Gündoğdu, 2004).

İskan siyasetleri gereği olarak da Osmanlılar Anadolu’dan Balkanlara muhacirler götürür ve Yörükleri sürgün ederken İslâmlaşma faaliyetleri de devam ederdi. Bunlar arasında eskiden Balkanlara gelmiş Peçenek, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin bulunduğu muhakkaktır. Böylece Anadolu’dan farklı olarak, Balkanlar’da Boşnaklar ve Arnavutlar gibi orada Hıristiyanlaşmış Türkler de kitle halinde Müslüman oluyordu (Turan, ? : 528). Dolayısıyla Boşnakların kökeni tartışmalarında çoğunlukla göz ardı edilen onların Türkler’le bağlantısı meselesi tekrar okunmalı düşüncesindeyiz.

b. Balkan Yarımadası’nda İslâmiyet:

Balkan Müslümanlığı’nın çok uzun bir tarihi bulunmaktadır. Bu tarih 8. asrın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Osmanlı Türkleri’nin Balkan Yarımadası’na gelişinden birkaç asır önce bu topraklara inen Bulgar, Hazar, Oğuz, Peçenek ve Kuman Türkleri, Volga vb. Müslüman Türkler’den, Araplar’dan ve Kafkaslılar’dan kabul ettikleri İslâm dinini başta Rusya, Ukrayna, Kırım, Moldova, Romanya, Dobruca, Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan, Hırvatistan, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Srem, Banat, Baçka, Maçva gibi yerler olmak üzere, yerleştikleri bütün Avrupa ve Balkan topraklarında yaşayan kavimlerin bir kısmına kabul ettirmeyi başardılar. Bu topraklarda yaşayan kavimlerin, özellikle Slavlar’ın, Osmanlı Türkleri’nin gelişinden çok önce bu dinden haberdar oldukları, etkilendikleri ve bazılarının bu dini kabul ettikleri bilinmektedir (Hamzaoğlu, 449).

9. ve 10. yüzyıllarda Macarlar ve Peçenekler Balkanlar’a gelmişlerdi. Bunları Kuman veya Kıpçak Türkleri takip etmişti. Gotlar hariç Balkanlar’daki grupların hemen hepsi Karadeniz’in kuzeyinden inmişlerdi ve Gotlar ve Slavlar dışındakilerin hepsi Türk kökenliydi. Sonuçta bölgede Slavlar’dan ve Türk kökenli Bulgarlar’dan müteşekkil bir yapı oluşmuştu. Nitekim eski Türkçe’de “*Bulgar*” kelimesi “*karıştırma*” veya “*karıştırılmış*” anlamına gelmektedir (Turan, 1998: 16).

Tarihî kayıtlara göre Balkan Yarımadası’nda İslâm dininin kabul edilmesi, Güney Slavlar’ın çok tanrılara inandıkları yıllara kadar uzanmaktadır. Bu yüzden Balkan Yarımadası’nda İslâmiyet, Hıristiyanlık kadar eski bir dindir. Çok tanrıcı olan Slavlar’ın bir kısmı maruz kaldıkları Bizans ve Papalık baskılarının sonucunda Bizans Hıristiyanlığı’nı veya Ortodoksluğu, diğer bir kısmı ise Papalık Hıristiyanlığı’nı veya Katolikliği kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Sırlar, Makedonlar, Karadağ Sırları ve Eski Türk boylarından kalan bazı gruplar Ortodoksluğu; Hırvatlar, Slovenler, Orta Avrupa topraklarında yaşayan Hun, Avar, Bulgar vb. Türk boylarından kalan bazı gruplar ise Katolikliği kabul ettiler. Aynı yıllarda Bulgar Türkleri’nin Balkan Yarımadası’na ve Orta Avrupa’ya getirdikleri İslâm dini de çok etkili oldu. Bu dini bilen Slavlar tek Tanrı din tercihini yaptıkları sırada

İslâm dinini de benimsemeyi düşündüler. Bu yüzden uzun süre İslâm dinini veya Hıristiyanlığı kabul etme ikilemi içerisinde kaldılar. Bu durumu gören Bizans ve Papalık baskılarını artırarak, onların bir kısmına Hıristiyanlığı kabul ettirmeye muvaffak oldular. Aynı tereddüt içerisinde bulunan Bulgar Türkleri'nin bir kısmı ise, uğradığı Bizans baskısına dayanamayarak Ortodoksluğu kabul emek zorunda kaldı. Müslüman olan Bulgar Türkleri ise Bulgaristan, Makedonya, Trakya, Dobruca, Sırbistan, Macaristan, Hırvatistan vb. yerlerde Bizans'ın ve Papalığın vahşetine uğramalarına rağmen İslâm dininden vazgeçemediler (Hamzaoğlu, 2000: 449-450).

Balkan Yarımadası'na İslâmiyet'i 7. ve 13. yüzyıllar arasında bu Yarımada'nın kuzeyinden inen Bulgar, Oğuz, Peçenek ve Kuman; 1292'den itibaren Anadolu üzerinden giren Selçuklu; 1336 ve 1354 yıllarında yine Anadolu üzerinden akınlar yapan Osmanlı Türkleri; Sicilya ve Güney İtalya'nın diğer yerlerinden Dalmaçya, Selanik vb. yerlere yerleşen bazı Müslüman Araplar yaydılar. Bu yıllarda Balkan kavimlerine Hıristiyanlığı zorla kabul ettirmeye çalışan Bizanslılar, Franklar, Cermenler gibi Hıristiyanlar, Müslüman olanlara çok büyük mezalim yaptılar. Ancak Müslümanlığı yok edemediler ve yayılmasını önleyemediler. Çünkü bu dini kabul etmiş olan Balkan kavimlerinin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal hayatı temelinden değişmişti. İslâm dini onlara huzur, mutluluk ve güvence getirdi (Hamzaoğlu, 2000: 450).

Bu yıllarda Müslüman Türkler'le ve Araplar'la temasa gelen Slavlar ve diğer Balkan Hıristiyanları İslâm dinine özen gösterdiler. Müslümanlar, hakları esirgenen Hıristiyanlar'a ilgi gösterdiğinden, hoşgörüsüyle baktığından ve yardım ettiğinden, onların sempatiilerini kazandılar. Müslümanların bu tavrı Balkan Yarımadası'nın her yerinde görüldü. Ancak bu durum en çok Katolik ve Ortodoks mezheplerinin çatıştıkları ve çekiştikleri Bosna'da hissedildi. Bu iki Hıristiyan mezhebinin taraftar toplama savaşı sırasında yapılan zulümlere dayanamayan halk 10. asırda beliriveren Bogomil Hareketi'ne katıldı. Bogomilizm Hıristiyanlığın dışında gelişen bir cereyandı ve harekete mensup olanlara Bogomiller diyorlardı. Bu inancı yüz binlerce Hıristiyan gizli veya açık olarak kabul etti. Bogomil hareketi en çok Bosna'da hız aldı. Hatta bu inancı 1199 yılında Bosna Kralı Ban Kulin de benimsemişti (Hamzaoğlu, 2000: 450-451).

c. Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı Fethetmesi:

Osmanlılar'ın Bosna'ya ilk gelişleri 1386 tarihindedir. Yapılan birçok savaştan sonra 1463'de Fatih Sultan Mehmet bölgeyi Osmanlı topraklarına kattı. İlk önce Bosna'nın kırsal kesim halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Bogomiller Osmanlı egemenliğini büyük bir sevinçle karşıladılar. Süreç içerisinde çok sayıda soylu ve köylü kendi istekleriyle ve kısa sürede İslâmiyet'i benimsedi. Bunun sonucunda Bosna-Hersek'te kökeni Slav olan, sırp-Hırvat dilini konuşan ve Boşnak adı verilen yeni bir halk ortaya çıkmış oldu (Başgelen, 1994: 39). Ancak çoğunluğu sırp kökenli olan Boşnaklar'a yönelik katliamların, ırkdaşları Sırp tarafından yapılması ve buna gerekçe olarak da yüzyıllarca önce Osmanlı orduları karşısında alınan Kosova yenilgisinin (1389) intikamının ileri sürülmesi, konunun Türk ve İslâm boyutunu öne çıkarmaktadır. Bu anlamda düşünüldüğünde Boşnak; sırp ve

Hırvatlar'dan Bogomil mezhebine mensup olup da daha sonra İslâmı kabul edenlere verilen bir isimdir. Bunlar değişik yerlerde vurguladığımız gibi Ortaçağ'ın en önemli Püritenleri olarak tanınıyor ve hem Katoliklik'ten hem de Ortodoksluk'tan aynı derecede uzak duruyorlardı (Koloğlu, 44). Osmanlılar da ülkeyi 16. yüzyılın sonlarına doğru Bosna Eyaleti statüsüne getirdi.

Osmanlı'nın Bosna'ya gelmesiyle durum tamamen değişti. Yeni yönetim ülkeye, kaderini etkileyen ve günümüze kadar devam eden iki önemli değişiklik getirdi. Birincisi yeni din olarak İslâm'ın benimsenmesi, diğeri de hayvancılık/çiftçilikle uğraşan doğu kökenli göçmenlerin (Vlahların) Bosna'ya gelmesi. Uzun süre Katolik Kilisesi'nin baskı ve zulümlerine maruz kalan Bogomiller ve gizli Bogomiller yeni dini kabul etmekte zorlanmamıştır. Ancak kültürel ve inanç olarak Doğu Ortodoks Hıristiyanlar'dan olan yeni göçmenlerin gelişi Bosna tarihinde yeni bir sayfa oluşturmuştur. Nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı almasından sonra Bogomiller görülmez olmuş ve sadece Katolik, Ortodoks ve İslâm dini kalmıştır (Handzic, 1994: 6).

Osmanlılar'ın 1463'de Bosna'yı fethetmesiyle birlikte dağınık halde bulunan küçük köyler, yeni kurulan Sarayova, Mostar ve Travnik gibi Osmanlı tarzı şehirlerde bir araya getirildi. Bölgede yollar, köprüler, pazaryerleri, kervansaraylar inşa edildi. Boşnaklar'dan Müslüman olanların oranı Sırlar'dan veya Güney Slavlar'dan fazlaydı (Sells, 1996: 35). Bu şehirlerde halen Müslüman nüfus çoğunlukta olup, Osmanlı tarzı şehircilik, mimari yapı, kültürel doku büyük ölçüde varlığını korumaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı fethi ile Bogomiller ve diğer inanç mensupları rahat bir nefes almış oldular. 1463 yılında Papa, Prens Stephan Thomas'ı Roman Katolik Kralı ilan edince o, derhal Sultan'a ödenen vergiyi durdurdu. Binlerce Bogomil mezhebi mensubu, onun bu idaresinden kaçarak Türk illerine sığınmak zorunda kaldılar. Başvezir Mahmut Paşa da, askerlerini Bobovatz kalesine ve Stephan'ın üzerine göndererek Bosna'yı kuşattı. Bu kuşatma sırasında Yayça'da, bir gün içerisinde 36.000'den fazla Bogomil mezhebi taraftarı İslâmı benimsedi (Kopanski, 2000: 31).

KAYNAKÇA

- Başgelen, Nezih, 1994, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", *Tarih ve Toplum*, sayı 131.
- Fine, John V.A., 1983, *The Early Medieval Balkans*, Michigan: The University of Michigan Press.
- Friedman, Francine, 1996, *The Bosnian Muslims, USA*: Westview Press.
- Gündoğdu, Abdullah, 2004, "Bogomil Boşnaklar Manici Peçenekler miydi?", *Role and Place of the Turkic Civilization among the World Civilizations*, Bishkek: Yayınlanmamış bildiri metni.
- Hamzaoğlu, Yusuf, 2000, *Balkan Türklüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, cilt I.
- Handzic, Adem, 1994, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, İstanbul: IR-CICA.
- Koloğlu, Orhan, 1992, "Boşnaklarda Müslümanlık Üzerine İki Mektup", *Tarih ve Toplum*, sayı 107.
- Kopanski, Ataulah Bogdan, 2000, *Balkanlar'da Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, Çev. Mazlum Uyar, Ankara: TDVY.
- Köprülü, Fuad, 1988, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: TTKY.
- Krcsmarik, J., 1993, "Bosna-Hersek", *İslâm Ansiklopedisi, II*, İstanbul: MEBY.
- Malcolm, Noel, 1999, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul: Om.
- Okiç, M. Tayyip, 1973, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırıcısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. V*, Ayır Basım, Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Sells, Michael A., 1996, *The Bridge Betrayed*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Turan, Ömer, 1998, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara: TTKY.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, cilt II.